археологія

DOI: https://doi.org/10.31110/consensus/2026-03/007-019
УДК (UDC) 902 : 903.4 (477.52) «638»

THE NORTHERN PART OF THE BILSK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX: KEY STUDY RESULTS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Dmytro Kudinov*

Abstract

This report presents information regarding scientific (primarily archaeological) research on the northern sector of the Bilsk hillfort and its immediate surroundings. Significant attention is given to the results of heritage preservation work carried out in recent years in this area. The territory selected for study and analysis is located within the current boundaries of the Hrun village council in the Okhtyrka district of Sumy region.

The author has identified key archaeological sites (the Kuzemyn fortification and the defensive structures of the Great (Velyke) fortification of the Bilsk hillfort) in this area, presented a summary of research on them, and analyzed the findings of previous studies. Separately, the author identifies problematic issues that require more detailed study in the near future. Among them are an archaeological investigation of the inner area (site) of the Kuzemyn fortification (to definitively determine the functional purpose of this structure), as well as the survey of sites in the village of Kuzemin, where in the 1950s and 1960s a hoard of amphorae and a burial with accompanying material of interest to researchers (a large iron knife, a spearhead, and 'copper' plaques) were discovered. Particular emphasis is also placed on the need to survey sites near the fortifications of the Bilsk hillfort, including with the aim of locating and possibly uncovering the settlement with an ash hill previously mentioned by archaeologists (in particular, V.O. Gorodtsov and P.P. Yefimenko). The fact that the Scythian era settlements of Kuzemynski Stavky I, Kuzemynski Stavky II and Kuzemynski Stavky III exist nearby only reinforces this view. The article also presents the findings and prospects for research on the Kuzemynski Stavky IV settlement, which has been somewhat overlooked by archaeologists and heritage conservationists.

This study highlights information about several significant finds from the area under consideration. Some of the artifacts were discovered (but, unfortunately, not preserved for archaeological research) in recent years.

Keywords: Bilsk microregion, Complex of monuments in the territory and surroundings of Bilsk hillfort, defensive structures, the Kuzemyn fortifications, the Scythian time, history of study, archaeological research (exploration, excavations), modern non-invasive research, LIDAR scanning

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Ukrainian History, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: d.kudinov@sspu.edu.ua; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1516-576X

Північна частина Більського археологічного комплексу: окремі важливі підсумки вивчення та перспективи подальших досліджень

Дмитро Кудінов*

Анотація

Представлено інформацію, що стосується наукового (передусім – археологічного) дослідження північного сектору Більського городища та його найближчої округи. Важливу увагу приділено підсумкам пам'яткоохоронних робіт останніх років на цій місцевості. Обрана для вивчення та аналізу територія локалізується в сучасних межах Грунської сільської ради Охтирського району Сумської області.

Автором визначено ключові археологічні пам'ятки (Куземинське укріплення, оборонні споруди Великого укріплення Більського городища) на цих теренах, представлено узагальнену інформацію щодо їх дослідження, проаналізовано підсумки роботи науковців. Окремо визначено проблемні питання, які потребують більш детального вивчення у найближчому майбутньому. Серед них – археологічне дослідження внутрішньої території (майданчика) Куземинського укріплення (з метою остаточного визначення функціонального призначення цього об'єкта), а також обстеження ділянок у с. Куземин, де в 1950–1960-ті роки було виявлено склад амфор та поховання із цікавим для науковців супровідним матеріалом (великий залізний ніж, вістря списа, бляшки «із міді»). Певні акценти розставлено й щодо необхідності дослідження ділянок неподалік фортифікацій Більського городища, у тому числі, з метою пошуку й можливого відкриття вже згаданого археологами (зокрема, В.О. Городцовим, П. П. Єфименком) поселення із зольником (попелищем). Факт існування поряд селищ скіфського часу Куземинські ставки I, Куземинські ставки II, Куземинські ставки III лише додає впевненості цій думці. У статті також представлено підсумки та перспективи дослідження поселення Куземинські ставки IV, яке є певною мірою забутим у колі археологів та пам'яткоохоронців.

Робота висвітлює інформацію про окремі важливі знахідки з аналізованої території. Деякі з артефактів було виявлено (на жаль, не збережено для археологічної науки) в останні роки.

Ключові слова: Більський мікрорегіон, Комплекс пам'яток території і округи Більського городища, оборонні споруди, Куземинське укріплення, скіфський час, історія вивчення, археологічні дослідження (розвідки, розкопки), сучасні неінвазивні дослідження, LIDAR сканування

Цитування: Кудінов, Д. (2026). Північна частина Більського археологічного комплексу: окремі важливі підсумки вивчення та перспективи подальших досліджень. *Консенсус*, 3, 7-19. https://doi.org/10.31110/consensus/2026-03/007-019

URL: https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/233

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: d.kudinov@sspu.edu.ua; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1516-576X

CC BY 4.0

Постановка проблеми. Появі цієї публікації передували дві важливі події. Одна з них пов'язана з тим, що поточний рік означений важливою ювілейною датою в історії археологічного дослідження Більського городища. 120 років тому російський археолог Василь Городцов провів перші роботи на цій масштабній пам'ятці[1]. Відтоді й ведеться відлік науковому вивченню фортеці, що немає собі рівних у Європі та аргументовано ототожнюється дослідниками з древнім містом Гелон[2]. Іншою важливою причиною є факт вагомих зрушень у питанні виготовлення облікової документації на складові об'єкти Комплексу пам'яток території й округи Більського городища та надання їм статусу місцевого/національного значення. Зокрема, мова, передусім, іде про постанову Кабінету Міністрів України від 21.01.2026 р. № 53 «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Цим документом Оборонні споруди Великого укріплення Більського городища (у межах Полтавщини), Західне укріплення, Східне укріплення внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення. Указані пам'ятки отримали охоронні номери 160018/1-Н, 160018/2-Н та 160018/3-Н.

Дещо раніше Куземинське укріплення, відповідно до наказу Міністерства культури та стратегічних комунікацій України від 13.10.2025 року № 852, отримало статус пам'ятки місцевого значення та охоронний номер (5067-См)[3]. Надалі фахівцями Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради (надалі – Заповідник) було виготовлено оновлений Паспорт на Комплекс пам'яток території та округи Більського городища. До складу Комплексу віднесено 60 пам'яток археології[4]. Паспорт розглянуто, погоджено органами охорони культурної спадщини Полтавської й Сумської областей та передано на зберігання до Міністерства культури України.

Відповідно, доходимо до наступного висновку: якщо з пам'яткоохоронними аспектами на даному етапі вивчення сумської частини Більського археологічного комплексу все є зрозумілим, то із науково-дослідною (передусім, археологічною) складовою маємо невирішені (подекуди – частково) питання. Тож, **метою даної роботи** є розкриття сутності наукових досліджень, пам'яткоохоронних робіт на території північного сектору Більського городища і його найближчої округи. Реалізація вказаної мети уможливить висунення авторських пропозицій щодо вивчення й збереження об'єктів культурної спадщини у вказаній локації.

---

[1] Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. *Труды Четырнадцатаго археологическаго съезда в Чернигове 1909*. Т. III. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. С. 93-161.

[2] Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев: Наукова думка, 1987; Щербаківський В. Географічне положення міста Гелон Геородота. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. С. 343-360; Sčerbakivskyj V. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. *Bibljoteka Prehistoryczhna*. T. I. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. Poznań, 1930. P. 265-286.

[3] Кудінов Д. Актуальні проблеми вивчення Більського городища. *Консенсус*. 2026. № 1. С. 45-46.

[4] Корост І. Комплекс пам'яток території і округи Більського городища: підсумки досліджень 2025 року, перспективи подальшого вивчення та збереження. *Старожитності Лукомор'я*. 2026. № 2 (35). С. 7-8, 17.

e-ISSN: 2786-622X

Аналіз останніх досліджень. У 2025 р. співробітники Заповідника провели розкопки на відомому в науці городищі[5] в урочищі Замок[6]. У поточному році цією ж установою заплановано здійснення досліджень на Скельському городищі[7]. У контексті вказаного варто відзначити й масштабні розкопки Заповідника на Котелевському городищі на порубіжжі Полтавщини й Сумщини[8]. Отже, відновлення археологічних досліджень на території с. Куземин, що супроводжувалося оновленням загальної картини матеріального спадку скіфської та подальших епох, вимагає належного наукового опису.

Новизна дослідження полягає в тому, що на основі наукових студій і пам'яткоохоронних робіт, проведених у різні роки в межах Більського городища та його найближчих околиць на теренах сучасної Грунської сільської ради Охтирського району, визначено головні здобутки вчених та окреслено головні завдання щодо подальших досліджень на цій території. З публікацією цієї статті, на думку автора, окремі питання вивчення (археологічного, геофізичного тощо) частини Більського комплексу, що локалізується в територіальних межах сучасної Сумської області, виходять на новий рівень розгляду.

Виклад основного матеріалу. Передусім, варто зупинитися на важливих, але досить часто маловідомих фактах, що тією чи іншою мірою стосуються археологічного дослідження північної найближчої округи Більського городища. Зрештою, це може окреслити завдання та перспективи для вивчення вказаного сектору древньої фортеці. Уточню, у наш час ця територія локалізується в межах Грунської сільської ради Охтирського району Сумської області.

Безперечно, головним об'єктом на цій території є Куземинське укріплення, відоме ще з часів досліджень Василя Городцова у 1906 р.[9] Подальші археологічні

[5] Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета 1958 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1958/31. С. 21, рис. XXI: 3–4, 6; Шрамко Б.А., Шрамко І.Б., Задніков С.А. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958)*. Археологічний комплекс «Більське городище. Харків; Котельва: Майдан, 2018. С. 51, рис. 19: 3–4, 6; Сухобоков О.В., Юренко С.П. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, 1996. С. 138, 140, рис. 1: 10.

[6] На момент підготовки цієї статті матеріали розкопок під керівництвом к.і.н. Юрія Пуголовка ще не було опубліковано. Але із повідомлень у мережі Інтернет відомо про виявлення решток заглибленого житла X ст. зрубного типу. Неподалік цього об'єкта зафіксовано прикраси, належні до старожитностей радимичів. Археологам також трапилася підвіска, виготовлена з арабської срібної монети (куфічного дирхему) та металева деталь поясної гарнітури т. зв. угорського типу.

[7] Твердохлебов А. Котельва. *Харьковский сборник*. Вып. 2. Харьков, 1888. С. 113; Кравченко О.М., Осадчий Є.М. Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка. *Феномен Більського городища*. Полтава: Фірма «Техсервіс», 2012. С. 100–103.

[8] Пеляшенко К.Ю. Дослідження Котелевського городища та його округи в 2024 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2024*. Харків; Котельва: Майдан, 2025. С. 149–188.

[9] Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. *Труды Четырнадцатаго археологическаго съезда в Чернигове 1909*. Т. III. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. С. 93–94, 119.

CC BY 4.0

роботи на пам'ятці[10], у тому числі проведені в останні роки[11], довели існування цієї пам'ятки. Одначе, маємо відзначити й заперечення цьому відомого полтавського археолога, уродженця с. Більськ Петра Гавриша[12]. Останні ж результати інноваційних досліджень (із використанням LIDAR технологій), на думку автора, остаточно вирішують питання функціонування цієї пам'ятки безпосередньо як укріплення[13].

У шурфах у межах укріплення дослідник Борис Шрамко ще в 1958 р. фіксував ознаки культурного шару, хоча й не досить потужного (до 20 см). Цей важливий момент чомусь не враховують сучасні дослідники Більського городища. Варте уваги й те, що згаданий харківський вчений відзначав нахил території укріплення в бік Ворскли. При цьому вказувалося і про фіксацію місцевими жителями археологічних знахідок на березі річки[14]. Отже, саме нові масштабні дослідження мають допомогти віднайти відповідь на питання чи виконувала ця пам'ятка роль захисту пристані на Ворсклі та чи була вона складським торговим пунктом, як вважав Борис Шрамко. Археолог також відзначав важливу деталь: Куземинське укріплення, на відміну від інших фортець у складі Більського городища, локалізується не на високому корінному березі, а на першій надзаплавній терасі[15].

Помітним та важливим об'єктом на цій території, звісно, є оборонні споруди Великого укріплення Більського укріплення. Це – пам'ятка національного значення (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 року № 928; охоронний номер 180018-Н). У 2017 р. на неї укладено оновлену облікову документацію (автор – Олексій Коротя). Не зважаючи на часті огляди фортифікацій, зйомку їх профілів[16], перший археологічний переріз «сумського» валу Більського городища було здійснено лише в 2006 р. вже згаданим Петром Гавришем[17]. В останнє

[10] Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета 1958 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1958/31. С. 35–36, рис. XXI: 5; Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1985 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. е. Спр. 1985/56. С. 29.

[11] Гречко Д.С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища – 2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2015. С. 35–49.

[12] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії та міфи. Полтава: АСМІ, 2016. С. 89–128.

[13] Коротя О. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус.* 2024. № 3. С. 7–17.

[14] Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета 1958 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1958/31. С. 35–36, рис. XXI: 5.

[15] Шрамко Б.А. Отчет об археологических работах, проведенных в бассейнах рр. Северского Донца и Ворсклы. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1970/70. С. 16; Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища. *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, 1973. С. 93; Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон. *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, 1975. С. 97.

[16] Наприклад: Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета 1958 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1958/31. С. 37, рис. X: 1; Шрамко Б.А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1967/80. С. 20, рис. XLV: 1.

[17] Гавриш П.Я. Звіт про польові дослідження у 2006 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглій окрузі на території Полтавської та Сумської областей. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 2006/15. С. 11–19.

 e-ISSN: 2786-622X

десятиліття оборонні споруди фортеці, із залученням фахового наукового супроводу, вдалося відзняти сучасним геодезичним приладдям. При цьому встановлено, що загальна протяжність оборонних споруд Великого укріплення Більського городища в Сумській області сягає 6,3 км; їх площа – 15,92 га. У ході вказаних робіт зафіксовано, що фортифікації розривами (утвореними із різних причин) розбиваються на 16 сегментів. Протяжність зруйнованих ділянок сумарно сягає 740 м[18]. Відтепер актуальним завданням є виготовлення науково-проєктної документації на оборонні споруди Великого укріплення Більського городища, що дозволить, передусім, зберегти їх належним чином для наступних поколінь. До речі, ця ж думка (пропозиція) актуальна і для Куземинського укріплення.

Одним із цікавих моментів у вивченні північної частини Більського городища є локалізація поселення із зольниками, що згадується Василем Городцовим. Хоча Борис Шрамко в 1969-1970 рр. при огляді цієї місцевості дійшов думки, що валоподібні насипи в с. Куземин біля криниці Вітенка можуть бути пов'язані з діяльністю селітроварників 17-18 ст.[19], усе ж, на думку автора, проведення всеосяжних розвідок, а за необхідності й розкопок, є необхідними саме тут. Видається дещо сумнівним, що Василь Городцов не зміг би відрізнити зольники від об'єктів промисловців ранньомодерного періоду. Сумнівів додає й той факт, що валоподібні насипи селітроварників, як їх ідентифікував Борис Шрамко, опинилися під оборонним валом (про що роздумував і сам харківський професор), що є нелогічним. Зрештою, на існування зольника в с. Куземині В.О. Городцову вказав свого часу П.П. Єфименко[20], майбутній очільник Інституту археології НАН УРСР у 1945-1954 рр. До речі, останній, як свідчать деякі дані, у липні-серпні 1912 р. досліджував береги Ворскли на теренах Зіньківського й Охтирського повітів, прагнучи відкрити нові неолітичні пам'ятки[21].

Повертаючись же до теми зольника під валом Більського городища, виділимо й те, що сам Борис Шрамко відзначав надалі в с. Куземин (але при цьому в межах Великого укріплення) поселення скіфського часу[22]. Не виключено, у даному випадку мова якраз іде про ділянку, де й локалізувався зольник (на думку Василя Городцова) або селітроварницькі валоподібні насипи (твердження Бориса Шрамка).

---

[18] Коротя О.В., Гречко Д.С. Археологічні вивчення північної частини Великого валу Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. С. 265-275.

[19] Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А.М. Горького в 1969 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1969/53. С. 23-24; Шрамко Б.А. Отчет об археологических работах, проведенных в бассейнах рр. Северского Донца и Ворсклы. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1970/70. С. 17-18, рис. XXIII: 2; XXIV.

[20] Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. *Труды Четырнадцатаго археологическаго съезда в Чернигове 1909*. Т. III. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. С. 119-120.

[21] Гавриш П.Я. Більська давнина. Полтава: Дивосвіт, 2012. С. 259; Сапожников И.В. Новые документы 1910-1917-х годов к биографиям П.П. Ефименко и Ф.К. Волкова. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*. Вип. XIV. Запоріжжя, 2007. С. 223-225.

[22] Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон. *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, 1975. С. 97.

CC BY 4.0

Доказом існування на цій території поселень із попелищами вказує ще один важливий факт. Неподалік, за 2,7–3,1 км на південний захід від с. Куземин, у межах Великого укріплення, локалізуються три селища: Куземинські ставки I, Куземинські ставки II, Куземинські ставки III[23]. На перших двох у ході розвідок зафіксовано матеріали 7–6 (у пункті 1 – і 6–5 ст. до н.е.), на третьому – 6–5 ст. до н.е. Крім того, на селищі Куземинські ставки II також виявлено знахідки доби пізнього українського середньовіччя, а на селищі Куземинські ставки III – черняхівської культури[24].

У контексті сказаного слід зупинитися на одному дуже важливому моменті. В археологічній науці відомо про поселення Куземинські ставки IV. Воно локалізується ззовні Більського городища, впритул до оборонних споруд Великого укріплення. Фортифікації (вал і рів) останнього розмежовують поселення Куземинські ставки I та Куземинські ставки IV. У 2017 р. на поверхні території останньої із зазначених пам'яток археологами було виявлено матеріали скіфського періоду (6–5 ст. до н.е.) та поодинокі знахідки ранньомодерного періоду. Але найважливішим фактом є той, що в межах поселення дослідниками зафіксовано зольники, кількість яких сягала 5 одиниць[25]. Ця пам'ятка цілком може бути включена до складу Більського археологічного комплексу та потребує уваги з боку органів охорони культурної спадщини. Зокрема, актуальним є виготовлення облікової документації на це поселення та надання йому статусу з одночасною постановкою на державний облік.

У контексті проблематики, що розглядається в даній статті, необхідно приділити увагу й поодиноким знахідкам із аналізованої території, зокрема, амфорам на ділянці розбудови місцевого колгоспного току. Вперше про це інформація фіксується в науковому звіті Бориса Шрамка за підсумками робіт у 1969 р. При цьому вчений свідчив про знаходження власне трьох амфор (дві з них – цілі); дата виявлення цих античних виробів відносилася дослідником до 1950-х рр.[26] Уже в наступному році Борис Шрамко більш детально обстежив цю територію та уточнив оприлюднену раніше інформацію. У результаті, дослідник з'ясував, що амфор на

[23] Скорий С.А., Білозор В.П., Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища. Київ: Майдан, 2019. Кол. вкл., рис. 299: 2–4.

[24] Гречко Д.С., Берест Ю.М., Коротя О.В., Крютченко О.О., Осадчий Є.М., Пуголовок Ю.О., Шапорда О.М. Розвідки на території Сумщини в 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. С. 204–223; Скорий С.А., Приймак В.В., Шапорда О.М. Нові поселення доби раннього заліза на півночі Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища – 2015*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2016. С. 205–209; Скорий С.А. До реєстру селищ скіфського часу в межах Великого укріплення Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. С. 155–158, рис. 1: 1–3; Скорий С.А., Білозор В.П., Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища. Київ: Майдан, 2019. С. 234–236.

[25] Гречко Д.С., Берест Ю.М., Коротя О.В., Крютченко О.О., Осадчий Є.М., Пуголовок Ю.О., Шапорда О.М. Розвідки на території Сумщини в 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. С. 212, 215.

[26] Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А.М. Горького в 1969 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1969/53. С. 23.

 e-ISSN: 2786-622X

території току було виявлено вісім одиниць. Вироби, за словами співбесідників харківського дослідника, фіксувалися в ямі, в одну лінію. Предмети були гостродонними, мали по дві ручки. У ході робіт частину амфор не вдалося зберегти (зруйновані при копанні траншеї). Із трьох збережених екземплярів один мав висоту 80 см, двоє інших мали дещо менші розміри. Станом на 1970 р. подальша доля цих амфор не була відомою. Але важливо, що Борис Шрамко зафіксував на фото тік, при спорудженні якого й виявлено ці важливі для науки предмети (рис. 1)[27]. І тут слід особливо наголосити, що вказаний тік локалізується за межами Великого укріплення Більського городища[28]. Це важливо, оскільки в археологічній науці вже траплялися хибні думки щодо розташування цього складу амфор у межах Куземинського укріплення[29], що створило певні стійкі асоціації серед археологів[30].

Рис. 1. *Село Куземин, колгоспний тік.*
Локація, де було виявлено в 1950-ті роки склад античних амфор.
Автор світлини – Борис Шрамко, 1970 рік.

[27] Шрамко Б.А. Отчет об археологических работах, проведенных в бассейнах рр. Северского Донца и Ворсклы. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1970/70. С. 16, рис. XXIII: 1.
[28] Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон. *Скифский мир.* Киев: Наукова думка, 1975. С. 97.
[29] Напр.: Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема. *Советская археология*. 1975. № 1. С. 67.
[30] Гречко Д.С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища – 2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2015. С. 36.

CC BY 4.0

В археологічній науці мало згадується той факт, що в 1960-1962 рр. під час копання ями на території тваринницької ферми місцевого колгоспу в с. Куземин було виявлено поховання. Біля скелета тоді зафіксовано великий залізний ніж та вістря списа. На кістяку, за словами жителів села, знаходилися бляшки «з міді». Важливо, що й це місце виявлення древніх артефактів Борис Шрамко зафіксував на окремій світлині (рис. 2)[31]. Це є дуже важливим моментом, оскільки харківський вчений, як видається, на цій місцевості не зовсім добре орієнтувався. Прикладом цьому може слугувати бачення дослідником розташування городища в урочищі Замок у межах Великого укріплення[32] та вже згадана вище ситуація із локалізацією складу амфор.

Рис. 2. *Село Куземин, територія колгоспної тваринницької ферми.*
Місце, де було зафіксовано в 1960-ті роки поховання із супровідним матеріалом.
Автор фото – Борис Шрамко, 1970 рік.

У ході робіт експедиції Харківського державного університету на Більському городищі (у період 1950-1990-х рр. це була авторитетна та потужна команда дослідників на чолі із Борисом Шрамком) місцеві жителі с. Куземин передавали знайдені за різних умов археологічні предмети. Зокрема, у 1969 р. членам

[31] Шрамко Б.А. Отчет об археологических работах, проведенных в бассейнах рр. Северского Донца и Ворсклы. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1970/70. С. 16-17, рис. XXIII: 3.
[32] Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську. *Археологія*. 1980. № 35. С. 78.

 e-ISSN: 2786-622X

розвідувальної групи тутешніми мешканцями подаровано срібну монету періоду правління імператора Антоніна Пія. Цей цінний артефакт місцевий житель виявив неподалік валу Великого укріплення Більського городища та згаданого вже колодязя Вітенка. Надалі монета надійшла на зберігання до археологічного музею Харківського державного університету. До стін цього ж закладу потрапило й вістря середньовічного дротика, яке зафіксував у себе на садибі куземинець А. Сірко та передав Борису Шрамку в 1973 р., коли останній на цій місцевості здійснював розвідкові обстеження[33].

В останні роки на території, що аналізується, «чорними археологами» було виявлено цікаві артефакти. На жаль, ці предмети втрачено для археологічної науки. Але інформація про ці знахідки зафіксована сучасними дослідниками. Зокрема, маємо дані, що неподалік місця, де південна частина Куземинського укріплення приєднується до валів Великого укріплення, у межах внутрішньої частини Більського городища «чорними археологами» виявлено два кинджали (біметалевий та залізний), а також унікальну бронзову матрицю для штампування бляшок (платівок) у формі гірського козла. Як вважають дослідники, грабіжники старожитностей цілком могли натрапити на локацію збройних сутичок доби заліза. Крім того, слушною є думка, що за ранньоскіфських часів, ще до створення оборонних фортифікацій городища, на цій місцевості проходив шлях, що вів далі на південь. Що ж до згаданої матриці, то вона, на думку науковців, може датуватися другою половиною 7 – першою чвертю 6 ст. до н.е.[34] Зазначимо, що платівки, які штампувалися за допомогою цієї чи подібних матриць, фіксуються й сучасними дослідниками на Більському археологічному комплексі[35].

Висновки. Північна частина масштабного Більського городища та прилеглі до неї ділянки ззовні (сучасні території Грунської сільської ради на Сумщині) є напрочуд важливими у контексті всебічного вивчення вказаної фортеці. Археологічні пам'ятки цієї місцевості мають значну перспективність для науки. Зокрема, автор переконаний у доцільності проведення масштабних досліджень на території внутрішнього майданчика Куземинського укріплення, що дасть змогу остаточно вирішити питання функціонального призначення цього об'єкта. Початковим етапом при цьому може бути розбивка ділянки, запроєктованої під розкопки, на квадрати розміром, попередньо, 10×10 м (із веденням відповідної картографічної документації в електронному варіанті). Значно облегшать роботу при цьому наявні матеріали, отримані за результатами проведеної LIDAR зйомки в 2024 р.[36] Не менш актуальними

[33] Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф.е. Спр. 1973/69. С. 16.

[34] Берест Ю.М., Гречко Д.С., Корост І.І. До проблеми збереження північної частини Більського археологічного комплексу. *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. С. 8-10, рис. 1-2.

[35] Наприклад: Шрамко И.Б. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 2 (23). С. 375-377.

[36] Коротя О. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус*. 2024. № 3. С. 7-17.

CC BY 4.0

є й дослідження ділянок, де було виявлено склад амфор та поховання із цікавим для археологів супровідним матеріалом. Ці зони розташовуються в межах с. Куземин, а завдяки проведеній архівній роботі їх відтепер можна локалізувати. Надзвичайно актуальним є і проведення шурфування (а за необхідності – і розкопок) в межах Великого укріплення Більського городища, неподалік оборонних споруд, де були знайдені «чорними археологами» кинджали та матриця для штампування золотих платівок. Упевнений, що поселення Куземинські ставки IV потребує додаткового археологічного вивчення. Це уможливить уточнити культурно-хронологічні позиції селища та офіційно віднести його до складових Комплексу пам'яток території й округи Більського городища (після виготовлення та погодження, затвердження спеціальної облікової документації). Доцільним видаються й обстеження території біля валу Великого укріплення в с. Куземин задля підтвердження/спростування існування зольника (попелища), згаданого Василем Городцовим, на цій місцевості.

Загалом, цілком логічним та необхідним є рішення про створення установи типу історико-культурного (історико-археологічного) заповідника в межах аналізованої у статті території. У публікаціях колег ця думка вже зустрічається [37], вона має всі обґрунтування та перспективи на майбутнє.

REFERENCES

Berest, Yu.M., Hrechko, D.S., Korost, I.I. (2018). Do problemy zberezhennia pivnichnoi chastyny Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu (To the problem of preservation of the northern part of Bilsk archeological complex). In: Korost, I.I. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 8-13 [in Ukrainian].

Gorodtsov, V.A. (1911). Dnevnik arkheologicheskikh issledovanii v Zenkovskom uezde, Poltavskoi gubernii, v 1906 godu (Diary of archaeological research in Zenkovsky district, Poltava province, in 1906). *Trudi chetirnadtsatago arkheologicheskago sezda v Chernigove 1909*. Vol. III. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, p. 93-161 [in Russian].

Havrysh, P.Ya. (2007). *Zvit pro polovi doslidzhennia u 2006 r. arkheolohichnoi ekspedytsii «Vysoka Levada» v Bilskomu horodyshchi skifskoho chasu ta yoho prylehlii okruzi na terytorii Poltavskoi ta Sumskoi oblastei (Report on the 2006 fieldwork of the «Vysoka Levada» archaeological expedition at the Scythian-period Bilsk hillfort and its surrounding area in the Poltava and Sumy regions)*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2006/15 [in Ukrainian].

Havrysh, P.Ya. (2012). *Bilska davnyna (The ancient history of Bilsk)*. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].

Havrysh, P. (2016). *Bilske horodyshche (misto Helon): realii ta mify (The Bilsk hillfort (the town of Gelon): facts and myths)*. Poltava: ASMI [in Ukrainian].

Hrechko, D.S. (2015). Rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen Kuzemynskoho ukriplennia (Results of archaeological research Kuzemyn fortifications). In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2014*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 35-49 [in Ukrainian].

Hrechko, D.S., Berest, Yu.M., Korotia, O.V., Kriutchenko, O.O., Osadchyi, Ye.M., Puholovok, Yu.O., Shaporda, O.M. (2018). Rozvidky na terytorii Sumshchyny v 2017 rotsi (Explorations on the territory of Sumy region in 2017). In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 204-223 [in Ukrainian].

Korost, I.I. (2024). Deiaki aktualni problemy na suchasnomu etapi naukovoho vyvchennia Bilskoho

[37] Корост І.І. Деякі актуальні проблеми на сучасному етапі наукового вивчення Більського археологічного комплексу. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8-9 грудня 2023 р.). Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 137-141.

 e-ISSN: 2786-622X

arkheolohichnoho kompleksu (Some current issues in the contemporary study of the Bilsk archaeological complex). In: Olitskyi, V.O. (ed.). *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii*: materialy VI Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Sumy, 8–9 hrudnia 2023 r.). P. 1. Sumy: FOP Tsoma S.P., p. 137–141 [in Ukrainian].

Korost, I. (2026). Kompleks pamiatok terytorii i okruhy Bilskoho horodyshcha: pidsumky doslidzhen 2025 roku, perspektyvy podalshoho vyvchennia ta zberezhennia (Complex of monuments of the territory and surroundings of the Bilsk hillfort: results of the 2025 research, perspectives for further study and preservation). *Starozhytnosti Lukomoria*, 2 (35), 7–21 [in Ukrainian].

Korotia, O.V., Hrechko, D.S. (2017). Arkheolohichni vyvchennia pivnichnoi chastyny Velykoho valu Bilskoho horodyshcha (Archaeological researches of the northern part of the Great bulwark of Bilsk hillfort). In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 265–275 [in Ukrainian].

Korotia, O. (2024). Doslidzhennia Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha za dopomohoiu LIDAR (Study of the Kuzemin fortification of the Bilsk hillfort using LIDAR). *Konsensus*, 3, p. 7–17 [in Ukrainian].

Kravchenko, O.M., Osadchyi, Ye.M. (2012). Preobrazhenskyi Skelskyi monastyr yak istoryko-arkheolohichna pamiatka (Preobrazhensky Skelsky Monastery as a historical and archaeological monument). In: Suprunenko, O.B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Poltava: Firma «Tekhservis», p. 100–103 [in Ukrainian].

Kudinov, D. (2026). Aktualni problemy vyvchennia Bilskoho horodyshcha (Actual problems in studying the Bilsk hillfort). *Konsensus*, 1, p. 40–48 [in Ukrainian].

Peliashenko, K.Yu. (2025). Doslidzhennia Kotelevskoho horodyshcha ta yoho okruhy v 2024 rotsi (Research of the Kotelva hillfort and its surroundings in 2024). In: Shramko, I.B. (vidp. red.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2024*. Kharkiv; Kotelva: Maidan, p. 149–188 [in Ukrainian].

Sapozhnikov, I.V. (2007). Novie dokumenti 1910–1917-kh godov k biografiyam P.P. Yefimenko i F.K. Volkova (New documents from the 1910-s – 1917-s relating to the biographies of P.P. Efimenko and F.K. Volkov). In: Tolochko, P.P. (ed.). *Starozhytnosti stepovoho Prychoronomoria i Krymu*, XIV. Zaporizhzhia, p. 222–230 [in Russian].

Sčerbakivskyj, V. (1930). La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. *Bibljoteka Prehistoryczhna*. T.I. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. Poznań, p. 265–286 [in French].

Shcherbakivskyi, V. (2017). Heohrafichne polozhennia mista Helon Heorodota (The geographical location of Herodotus's city of Gelon). In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 343–360 [in Ukrainian].

Shramko, B.A. (1959). *Otchet o razvedkakh i raskopkakh arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta 1958 g. (Report on the surveys and excavations carried out by the Kharkiv State University archaeological expedition in 1958)*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1958/31 [in Russian].

Shramko, B.A. (1968). *Otchet o raskopkakh i razvedkakh Skifo-slavyanskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta v 1967 g (Report on the Excavations and Surveys of the Scytho-Slavic Expedition of Kharkiv State University in 1967)*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1967/80 [in Russian].

Shramko, B.A. (1970). *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta im. A.M. Gorkogo v 1969 g. (Report on the work of the Scytho-Slavic archaeological expedition of the A.M. Gorky Kharkiv State University in 1969).* Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1969/53 [in Russian].

Shramko, B.A. (1971). *Otchet ob arkheologicheskikh rabotakh, provedennikh v basseinakh rr. Severskogo Dontsa i Vorskli (Report on archaeological work carried out in the basins of the Seversky Donets and Vorskla rivers)*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e, 1970/70 [in Russian].

Shramko, B.A. (1973). Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha (The Eastern fortification of the Bilsk hillfort). In: Chernenko, Ye.V. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, p. 82–112 [in Russian].

Shramko, B.A. (1974). *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoi ekspeditsii KhGU v 1973 g. (Report on the work of the Kharkiv State University Scytho-Slavic Expedition in 1973).* Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1973/69 [in Russian].

Shramko, B.A. (1975). Krepost skifskoi epokhi u s. Belsk – gorod Gelon (A Scythian-era fortress near the village of Bilsk – the city of Gelon). In: Terenozhkin, A.I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, p. 94–132 [in

CC BY 4.0

Russian].

Shramko, B.A. (1975). Nekotorie itogi raskopok Belskogo gorodishcha i gelono-budinskaya problema (Some findings from the excavations at the Bilsk hillfort and the Gelono-Budino problem). *Sovetskaya arkheologiya*, 1, p. 65-85 [in Russian].

Shramko, B.A. (1980). Rannoserednovichne poselennya v Bilsku (An early medieval settlement in Bilsk). *Arkheologiya*, 35, p. 74-79 [in Ukrainian].

Shramko, B.A. (1986). *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoi ekspeditsii KhGU a 1985 g. (Report on the Work of the Scytho-Slavic Expedition of Kharkiv State University in 1985)*. Naukovii arkhiv IA NANU, f. e., 1985/56 [in Russian].

Shramko, B.A. (1987). *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon) (The Bilsk hillfort from the Scythian period (the city of Gelon))*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Shramko, B.A., Shramko, I.B., Zadnikov, S.A. (2018). *Zakhidne ukriplennia: zolnyk № 11 (1958) (Western fortification: ashhill № 11 (1958))*. Arkheolohichnyi kompleks «Bilske horodyshche». Kharkiv; Kotelva: Maidan [in Ukrainian].

Shramko, I.B. (2017). Novii pogrebalnii kompleks ranneskifskogo vremeni v mogilnike Skorobor (New burial complex of Early-Scythian time in the Skorobir burial mounds). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), p. 368-380 [in Russian].

Skoryi, S.A., Pryimak, V.V., Shaporda, O.M. (2016). Novi poselennia doby rannoho zaliza na pivnochi Bilskoho horodyshcha (New settlements Early Iron Age in the north of Bilsk hillfort). In: Korost, I.I. (vidp. red.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2015*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 206-210 [in Ukrainian].

Skoryi, S.A. (2017). K reestru selishch skifskogo vremeni v predelakh Bolshogo ukrepleniya Belskogo gorodishcha (About the Register of the Settlements of Scythian age on territory of Large fortification of Bilsk hillfort). In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 153-178 [in Russian].

Skoryi, S.A., Bilozor, V.P., Suprunenko, O.B., Kulatova, I.M. (2019). *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha (Settlements from the Scythian period within the Great Fortification system of the Bilsk hillfort)*. Kyiv: Maidan [in Ukrainian].

Sukhobokov, O.V., Yurenko, S.P. (1996). Sloviano-davnoruski pamiatky v okolytsiakh Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu skifskoi doby (Slavic and Ancient Rus archaeological sites in the vicinity of the Bilsk archaeological complex from the Scythian period). V: Suprunenko, O.B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, p. 138-145 [in Ukrainian].

Tverdokhlebov, A. (1888). Kotelva (Kotelva). *Kharkovskii sbornik*. Vip. 2. Kharkov, p. 113-130 [in Russian].

Отримано 17.08.2026
Отримано в доопрацьованому вигляді 24.08.2026
Прийнято до друку 31.08.2026

Submitted 17.08.2026
Received in revised form 24.08.2026
Accepted for publication 31.08.2026